

הרב יעקב הילדסהיים

קנה דשן בקניין 'סיטומתא' ואחר כך נמכר בטעות לאחר

הקדמה

בספרו 'באהלה של תורה' (דרכי הקניין במחסן המושב)¹ דן הגר"י אריאל שליט"א במקרה שבו חבר מושב קנה דשן כימי במחסן הכפר וחתם על הטופס המיועד לכך (חיוב חשבון), אבל נבצר ממנו לקחת את הדשן כיוון שהיה זה סמוך לשבת. ביום ראשון הקדים חבר אחר וקנה את כל הדשן, מבלי שידע שזה כבר מכור לראשון. כל אחד מהחברים טוען שהוא בעל הדשן, השאלה היא מי הצודק. בתשובתו דן הרב שליט"א באריכות וביסודיות אם חל כאן 'קניין מעות' ואם יש כאן 'מי שפרע', והוא מסיק: ולכן נראה שמכיוון שדרך העולם ומנהג הסוחרים להתייחס לחתימה על מסמך כזה כאל גמר הקניין – הוי כקניין סיטומתא, שאין אחד מהם יכול לחזור בו... אמנם לא ברור שהיה כאן קניין כסף. אך מ"מ קניין סיטומתא בוודאי יש כאן, ולכן נראה שהחבר השני חייב להחזיר את הדשן לחבר הראשון. לענ"ד נראה שיש לדון בזה, כיוון שהפסק מבוסס על דין 'סיטומתא'. א"כ יש לעיין אם אמנם החבר זכה מחמת זה בדשן, או שמא הקניין רק הועיל להפקיע את הדשן מבעלות המושב, אבל לא הועיל לזה שהחבר יקנה את הדשן, כדלקמן.

א. קניין 'סיטומתא' מדאורייתא או מדרבנן

קיימת מחלוקת בפוסקים אם קניין 'סיטומתא' מועיל מדאורייתא או מדרבנן: שיטת שו"ת מהר"ם מינץ,² שו"ת הרמ"א³ ו'נתיבות המשפט'⁴ ש'סיטומתא' אינה קונה אלא מדרבנן, וכ"כ ה'מנחת חינוך'⁵ ובשו"ת 'עין יצחק'⁶. לעומת זאת בשו"ת הרדב"ז⁷ ובשו"ת 'חתם סופר'⁸ מבואר שקניין 'סיטומתא' מועיל מדאורייתא, וכן עולה מהמבואר בשו"ת

1. באהלה של תורה, ח"א סי' צט.
2. שו"ת מהר"ם מינץ, סי' ה.
3. שו"ת הרמ"א, סי' פז.
4. נתיבות המשפט, סי' רא ס"ק א.
5. מנחת חינוך, מצוה שלו אות יב.
6. שו"ת עין יצחק, מהדורה קמא, או"ח סי' כב ענף א אות ב-ג.
7. שו"ת הרדב"ז, ח"א סי' תקג.
8. חתם סופר, יו"ד סי' שי"ד.

'טוב טעם ודעת'⁹ ובשו"ת 'דבר אברהם'¹⁰. ובספר 'אולם המשפט'¹¹ הסביר שהמחלוקת אם קניין סיטומתא מועיל מדאורייתא או מדרבנן תלויה במחלוקת אחרת: במחלוקת הרא"ש והרמב"ן אם סיטומתא מועיל בדבר שלא בא לעולם. ונראה שלפי הצד שתוקפו של קניין 'סיטומתא' הוא מדאורייתא, אין סיבה לחלק בינו לבין שאר הקניינים התקפים מדאורייתא, שמשמעותם היא שכתוצאה ממעשה הקניין עובר החפץ לבעלותו של הקונה. אבל יש לדון לפי השיטות הסוברות שתוקפו של קניין 'סיטומתא' הוא מדרבנן. בזה קיימת מחלוקת גדולה בפוסקים, אם תוקף הקניינים שתיקנו חכמים הם שהקניין מהווה רק הפקעה או גם הקנאה, כדלקמן.

ב. דעת הרשב"א – קניין 'סיטומתא' מפקיע אבל לא מקנה

בשו"ת הרשב"א¹² דן בגדרי הקניינים שיש בין ישראל וגוי, ע"פ סוגיית הגמרא (בכורות יג ע"א), ומבואר שם שמדין 'סיטומתא' קונים ומוכרים בכסף מגוי, ואעפ"כ אם ישראל שילם לגוי עבור הבהמה ולא עשה בה קניין 'משיכה', עדיין מן התורה אינה עומדת ברשותו של הישראל, ולכן אם הבהמה ילדה בכור, אין הוא קדוש בבכורה. מכאן למד בשו"ת 'דברי חיים'¹³ שלשיטה זו, קניין 'סיטומתא' שתוקפו מדרבנן,¹⁴ אמנם מפקיע מרשות המוכר, אבל אינו מעביר לבעלות הקונה.¹⁵

ג. מחלוקת הפוסקים בתקפו של 'הפקר בית דין הפקר'

כמו כן מעיון בתשובות של פוסקים נוספים שדנו בעניין זה, עולה שנידון זה תלוי בגדרי 'הפקר בית דין הפקר', שזה יסוד הקניינים שתוקנו ע"י חכמים, ובכללם קניין 'סיטומתא'. השאלה היא, האם 'הפקר בית דין' מהווה העברת בעלות והקנאה של הדבר לקונה, או רק הפקעה מהמוכר. בנידון זה מובאת בפוסקים מחלוקת ענפה, ולקמן עיקרי הדברים. המהרש"ל בספרו 'ים של שלמה'¹⁶ תלה נידון זה במחלוקת תנאים המובאת במסכת יבמות (פט ע"ב) לגבי מקור הדין ש'הפקר בית דין הפקר'. דעת ר' יצחק (בגמרא שם) היא שהמקור הוא מפסוק בעזרא (י, ח): 'כל אשר לא יבא לשלשת הימים, בעצת השרים והזקנים, יחרם כל רכושו', ואילו ר' אלעזר למד מפסוק ביהושע (יט, נא): 'אלה הנחלות

9. שו"ת טוב טעם ודעת, ח"א סי' רסה.

10. דבר אברהם, ח"א סי' א' אות ג'.

11. אולם המשפט, סי' ר"א ס"ב.

12. תשו' הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סי' רכה.

13. שו"ת דברי חיים, יו"ד ח"ב סי' קז.

14. בשו"ת חתם סופר, יו"ד סי' שיד, למד שתשובה זו סוברת שקניין סיטומתא מועיל מדאורייתא, וצ"ע.

15. לא התבארה שם הסיבה לכך שקיים הבדל בין קניין דאורייתא, שמקנה את עצם הדבר, לבין קניין דרבנן, שרק מסלק מרשות המוכר.

16. ים של שלמה, יבמות פ"י סי' יט.

אשר נחלו אלעזר הכהן, ויהושע בן נון, וראשי האבות למטות בני ישראל, ודרש: 'וכי מה עניין ראשים אצל האבות, אלא מה אבות מנחילין לכל מי שירצו, אף ראשים מנחילין לכל מי שירצו'. ה'ים של שלמה' הסביר שחידושו של ר' אלעזר גדול יותר מחידושו של ר' יצחק, כיון שמהפסוק בספר עזרא לומדים שיוכלו להפקיע ממון של אחר ולהקנות באופן מוחלט לחברו.¹⁷ כמו כן בשו"ת 'עין יצחק'¹⁸ הביא את היש"ש, והוכיח שהרמב"ם פסק שבכוחם רק להפקיע. הוכחתו היא:
נפסק ברמב"ם בהל' סנהדרין:¹⁹

וכן יש לדיין תמיד להפקיר ממון שיש לו בעלים, ומאבד זכותן כפי מה שיראה לגדור פרצות הדת ולחזק הבדק או לקנוס אלם זה, והרי הוא אומר בעזרא וכל אשר לא יבוא לשלשת הימים כעצת השרים והזקנים יחרם כל רכושו, מכאן שהפקר בית דין הפקר.

ובאר ה'עין יצחק', שמן העובדה שהרמב"ם הביא את הפסוק כפי שהוזכר על ידי ר' יצחק (דלעיל),²⁰ ולא הביא את הפסוק שממנו למד ר' אלעזר, מבואר שלרמב"ם 'הפקר בית דין' אינו מקנה אלא רק מפקיע. והוסיף שלפי זה מסתבר שקניין דרבנן (שרק מפקיע) לא מועיל להיות קניין דאורייתא (שגם מקנה). העולה מדבריו, ש'סיטומתא', שלפי שיטתו זהו קניין דרבנן, אינו מקנה את הדבר לקונה.

ד. פוסקים נוספים

כמו כן בשו"ת המבי"ט,²¹ ובספר 'מחנה אפרים'²² וב'נתיבות המשפט'²³ וב'מקור חיים'²⁴ כתבו שקניין דרבנן רק מפקיע ואינו מקנה. ואילו ה'קצות החושן'²⁵ למד ש'הפקר בית דין' גם מקנה.²⁶ ובשו"ת ר' עקיבא איגר²⁷ וכן בשו"ת 'חתם סופר'²⁸ וכן בספר 'יד דוד'²⁹ תלו נידון זה במחלוקות ראשונים.³⁰

17. וכיו"ב כתב בספר יד דוד, (דלקמן) ובספר קהלת יעקב, דף נג ע"ג, תוספת דרבנן אות מ ס"ק קע. ובשו"ת משנה הלכות, ח"ה סי' רפה, דן בדבריהם בארוכה.
18. שו"ת עין יצחק, קמא, או"ח סי' כב, ענף א אות ג.
19. רמב"ם הל' סנהדרין, פכ"ד ה"ו.
20. וזאת ע"פ הירושלמי שקלים פ"א ה"ב.
21. שו"ת המבי"ט, ח"ב סי' קכח.
22. מחנה אפרים, הל' משיכה סי' ב.
23. נתיבות המשפט, סי' רלה ס"ק ג.
24. מקור חיים, סי' תמח ס"ק ט.
25. קצות החושן, סי' רלה ס"ק ד, ובאבני מילואים, סי' כח ס"ק לג.
26. עו"ע במחנ"א, שם שהביא שיש חולקים בזה וסוברים שקנין דרבנן גם מקנה. ועי' ספר המפתח על הרמב"ם, (מהד' פרנקל, הל' סנהדרין פכ"ד ה"ו), שהביא שיטות נוספות בזה. ובהערות פיתוחי חותם על האבנ"מ שם הע' 89.
27. שו"ת ר' עקיבא איגר, ח"א סי' רכב אות כא.
28. שו"ת חתם סופר, יו"ד סי' שי"ד.
29. גיטין לו ע"א-ע"ב.
30. בשו"ת משנה הלכות, ח"ה סי' רפה, דן בדברי הרשב"א ממש"כ בספר קובץ שיעורים, ב"ב אות תעו,

ובספר 'גט פשוט'³¹ כתב בעניין 'הפקר בית דין הפקר', וזו לשונו:
 ...גהי דיש להם כח לבית דין לאפוקי ממונא מיד האשה ע"י הפקר, אמנם היאך
 יקנה הבעל המעות האלו הגם שהם הפקר אם לא שיזכה בהם הבעל תחלה, דלא
 מצינו בשום דוכתא דיש כח לב"ד לאוקומי ברשות אדם דבר שאינו שלו ולא
 החזיק בו עדיין...

על פי זה כתב בשו"ת מהרא"ש היילפרין³²:
 אכן לענ"ד קנין סיטומתא ודינא דמלכותא מועיל רק לענין חיוב ושעבוד על
 המוכר, אבל קנין הגוף לא שייך בזה. וטעמא דידי עפמ"ש דקנין סטומתא לא
 עדיף מקנין דבריהם מדרבנן, וכבר חדית לן בספר גט פשוט (= דלעיל) וכ"כ
 המקור חיים³³ דכל קנין של דרבנן לא מהני רק לעשות הפקר, וממילא יכול השני
 לזכות, אבל לעשות דבר שאינו שלו כשלו ע"י קנין דרבנן – לא אפשר... מיהו לא
 מהני הקנין סיטומתא בדבר שלא בא לעולם, דנימא מכי בא לעולם זכה הקונה
 ונעשה שלו בקנין עצם וקנין הגוף...
 מבואר שלמ"ד ש'סיטומתא' מועיל מדרבנן, אין בכוח קניין זה אלא להפקיע מרשות
 המוכר, אבל לא להכניס לרשות הקונה.

סיכום ומסקנה

כפי שהתבאר קיים ספק אם קניין 'סיטומתא' מועיל מדאורייתא או מדרבנן, וכן התבאר
 שעל הצד שזה קניין דרבנן קיימות שיטות רבות הסוברים שמועיל רק להפקיע ולא
 להקנות. מכאן שבנידון דין שכבר זכה השני בדשן וכעת יש ספק האם חייב להחזיר
 לראשון שקנה רק בקניין 'סיטומתא', הרי יכול השני לטעון 'קים לי' כשיטות הסוברות
 שקניין 'סיטומתא' הוא מדרבנן, וכן כשיטות הסוברים שבזה אין כוח בקניין להקנות אלא
 רק להפקיע, כלומר הדשן פקע מרשות המושב אבל לא נכנס לרשות הקונה הראשון,
 ולכן לפי צד זה, על פי דין היה יכול השני לזכות בו. וכעת במצב של דיעבד, אין מוטלת
 עליו החובה להחזיר.³⁴
 ויש להוסיף בזה שגם על פי חוקי המדינה כל עוד החפץ לא עבר לרשותו של הקונה, לא
 עברה הבעלות עליו מרשותו של המוכר לרשותו של הקונה.

שלשיטת הרשב"א ביבמות הפקר בית דין אינו מקנה אלא רק מפקיע, והאריך בביאור שיטתו.

31. מהר"ם בן חביב, הל' גיטין סי' קכ סק"ה.

32. ר' אלכסנדר שמואל, תלמיד ר' שלמה קלוגר, סי' כו אות ו.

33. מקור חיים, סי' תמח ס"ק ט.

34. הערת עורך: י"פ. יש לומר שממה נפשך לא זכה השני בדשן, שכן אם סיטומתא מדאורייתא הרי
 שהקונה הראשון זכה בדשן. ואם סיטומתא מדרבנן והועיל הקניין רק להפקיע את הדשן מן המושב,
 הרי כל טענתו של הקונה השני היא שהוא קנה מן המושב, אך מהמושב לא יכול הוא לקנות שכן
 הדשן כבר אינו בבעלותו! תשובת הכותב: כפי שכתב הגט פשוט ובשו"ת מהרא"ש היילפרין (דלעיל),
 מחמת קנין דרבנן ובכלל זה קנין סיטומתא לסוברים שמהני מדרבנן, זה נעשה הפקר עד שיזכו בו.
 וכאן השני זכה בו.